

Бердянський державний педагогічний університет

Факультет дошкільної, спеціальної та соціальної освіти

Кафедра соціальної роботи та інклюзивної освіти

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи

магістр

(освітній ступінь)

на тему

**«ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З
ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконала: здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня вищої освіти

II курсу, групи м 22 СР

Галузь знань 23 Соціальна робота
спеціальності 231 «Соціальна робота»

ВЛАСОВА Світлана Павлівна

Керівник:

к.пед.н., доцент Анастасія ПОПОВА

Рецензент:

к.пед.н., доцент Анастасія ТУРГЕНЄВА

2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ.....	3
1.1. Загальна характеристика дітей групи ризику та їх соціально-психологічного статусу.....	7
1.2. Зміст соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику.....	17
1.3. Форми соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику	34
Висновки до першого розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ГРУПИ РИЗИКУ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	42
2.1. Методика виявлення дітей групи ризику.....	42
2.2. Технологія «сторітелінг» в діяльності соціального педагога при роботі з дітьми групи ризику та їх сім'ями.....	49
Висновки до другого розділу.....	58
ВИСНОВКИ.....	60
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема ризикованої поведінки дітей є актуальною для України в останні десятиліття. Це підтверджується статистичними даними щодо відкритих кримінальних проваджень та кількості дітей, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ України. Така ситуація є наслідком кризи інституту сім'ї, низького рівня педагогічної культури батьків, підвищенням рівня бідності населення, відкритістю інформаційного простору через який діти можуть бути залучені до різних антисоціальних рухів, доступності нарко речовин на чорному ринку збуту. До того ж, ситуація ускладнюється і тими соціально-політичними подіями, які зараз відбуваються в Україні через повномасштабне вторгнення російської федерації. Кожна дитина, незалежно від місця перебування відчуває стрес, який негативно впливає на її розвиток, і може призвести до різних поведінкових розладів, що виявлятимуться у ризикованій поведінці.

Так, за даними ЮНІСЕФ, з початку війни кількість переміщених дітей складає 4,3 млн [26]. За інформацією Миколи Кулеби, уповноваженого Президента України з прав дитини із загальної кількості дітей, переміщень зазнала половина від загальної кількості, інша половина перебуває в межах постійного місця проживання, але усі 8 млн. дітей відчувають стрес, пов'язаний з різними чинниками [26]. Така ситуація є каталізатором різних форм дезадаптацій дитини і як наслідок ризикованої поведінки. Тому, надзвичайно важливого значення набуває виявлення дітей групи ризику та розробка ефективного змісту профілактичної роботи з цією групою, особливо в умовах ЗЗСО, як основного осередка соціалізації дитини.

Різні аспекти проблеми представлені у дослідженнях вітчизняних дослідників, так зокрема соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику представлена у працях А. Капської, І. Трубавіної, Л. Поліщук, С. Шпиника, О. Онещук, І. Романюк, зміст та особливості організації роботи з дітьми групи ризику у закладах освіти є предметом аналізу В. Лапно, Г. Біленька,

О. Столяренко, соціально-профілактична робота з дітьми групи ризику описана у Г. Золотової, Т. Атрошенко, Р. Овчарової, А. Капської, Р. Вайноли, І. Трубавіної.

Однак, результати бібліографічного аналізу дають підстави стверджувати, що проблема соціально-профілактичної роботи є актуальною та багатовекторною, особливо в контексті сучасних соціально-політичних реалій України. Водночас вивчення таких технологій, форм, методів та прийомів набуває неабиякої популярності, що зумовлене низкою суперечностей: між орієнтирами держави на реалізацію соціальної політики, відображеної в новому законі про освіту, де акцентується увага на вихованні та успішній соціалізації дітей, в тому числі засобами соціальних інститутів і недостатнім рівнем дослідженості можливостей соціально-педагогічної діяльності при реалізації цих завдань, особливо при роботі з дітьми групи ризику та членами їх сімей; між необхідністю взаємодії соціальних педагогів з дітьми «групи ризику» та членами їх сімей в умовах закладу освіти та недостатньою розробленістю ефективних та позитивних форм такої взаємодії.

Необхідність розв'язання окреслених суперечностей, актуальність, доцільність й об'єктивна потреба творчого використання ресурсів соціально-профілактичної роботи у системі взаємодії з дітьми групи ризику зумовили вибір теми магістерської роботи **«Особливості соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику у закладах загальної середньої освіти»**.

Об'єкт дослідження – соціально-профілактична робота з дітьми групи ризику у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – зміст та форми соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику у закладах загальної середньої освіти.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати зміст та форми соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику у закладах загальної середньої освіти, розробити методiku виявлення дітей групи ризику у ЗЗСО

та технологію сторітелінгу у роботі з цією категорією задля підвищення ефективності та результативності соціально-профілактичної діяльності.

Гіпотеза дослідження: соціально-профілактична робота з дітьми групи ризику в умовах закладу загальної середньої освіти буде ефективною за таких умов: враховано при організації соціально-профілактичної роботи зміст теоретичних положень, що складають основу характеристики соціально-психологічного статусу дітей групи ризику; доведено, що ефективність профілактичної роботи з дітьми групи ризику залежить від комплексної та системної роботи не тільки з дитиною, але і з членами її сім'ї; розроблено методику виявлення дітей групи ризику; розроблено технологію сторітелінгу для організації та проведення профілактичних бесід з дитиною групи ризику та членами її сім'ї.

Відповідно до мети, об'єкта та предмета дослідження визначені його **завдання:**

1. Схарактеризувати дітей групи ризику з позиції їх соціально-психологічного статусу.
2. Визначити змістові особливості організації соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику та ефективні форми соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику.
3. Розробити методику виявлення дітей групи ризику в умовах закладу загальної середньої освіти.
4. Схарактеризувати технологію «сторітелінгу» у соціально-профілактичній роботі з дітьми групи ризику та членами їх сімей.

- **Методи дослідження.** Для досягнення мети та виконання визначених завдань використано комплекс таких методів: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, систематизація, порівняння, узагальнення використовувалися для вивчення праць зарубіжних і вітчизняних науковців); *конкретно-наукові:* (категоріальний аналіз – для розкриття змісту й уточнення дефініцій основоположних понять; структурно-функціональний аналіз – для з'ясування структурних, змістових і процесуальних особливостей організації соціальної

профілактики серед дітей групи ризику та членів їх сімей; структурно-логічний аналіз – для виокремлення ефективних технологій, форм, методів та прийомів соціальної профілактики ризикованої поведінки в умовах закладу загальної середньої освіти; *експериментальні* (психолого-педагогічний експеримент констатувальний та формувальний, що дозволить перевірити ефективність запропонованої програми).

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (усього 44 найменування) та додатків на 5 сторінках. Повний обсяг магістерської роботи становить 75 сторінок, основний зміст викладено на 69 сторінках. Робота містить 3 таблиці та 8 рисунків.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження з проблеми організації соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику в системі організації соціально-педагогічної роботи в умовах закладу загальної середньої освіти свідчить про досягнення мети й вирішення завдань наукового пошуку та дає підстави до таких висновків.

Проблема пошуку ефективного змісту та форм організації соціальної профілактики ризикованої поведінки при роботі соціального педагога з дитиною групи ризику та членами їх сім'ї в системі організації соціально-педагогічної роботи в умовах закладу загальної середньої освіти становить значний інтерес для українських та зарубіжних дослідників, однак вона не була предметом системних наукових пошуків.

1. На основі вивчення наукових та літературних джерел проаналізовано сутність базових понять дослідження «дитина», «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах», «ризик», «діти групи ризику», «дезадаптація». Уточнено зміст поняття «діти групи ризику», яких характеризуємо як категорію дітей, яка через певні обставини свого життя більше за інші категорії схильна до негативних зовнішніх впливів з боку суспільства, що можуть стати причиною їх дезадаптації. Систематизовано різні погляди на класифікацію дітей, що належать до цієї категорії, та з'ясовано, що вони поділяються на три великі групи: перша група – це діти з негативним життєвим досвідом, що є основним фактором впливу на ризиковану поведінку; друга група – діти, яким притаманні відхилення в емоційній і вольовій сферах, аномалії у формуванні характеру (акцентуації характеру), що при повному збереженні інтелекту обумовлює великі труднощі у спілкуванні, навчанні і трудовій діяльності; Третя група – це діти, які мають не сильно виражені порушення, однак їх ігнорування може призвести до серйозних наслідків. Визначено фактори, що сприяють потраплянню дітей до цієї категорії (медико-біологічні, соціально-

економічні, психологічні, педагогічні) та причини (шкідливі звички батьків; асоціальна поведінка батьків, захворювання батьків, жорстоке поводження, відсутність постійного місця проживання, безробіття батьків, конфлікти з однолітками, стрес тощо). Схарактеризовано маркери, які характерні для дітей, які можуть бути віднесені у групу ризику (відставання у розвитку, хронічні захворювання неспецифічні для дітей такого віку, висока тривожність, прояви депресії та невротичних станів, незадоволеність базових потреб дитини, домінування насильницької теми у розмовах, шкідливі звички, дружба з «поганими компаніями»). Доведено, що наслідком перебування дітей у групі ризику є їх соціальна дезадаптація, основна причина якої полягає у пережитих стресових ситуаціях (шокові психічні травми, психотравмуючі короточасні та постійні психотравмуючі ситуації, емоційна депривація), які мають вплив на все життя людини, змінюючи її поведінку та вчинки.

2. Визначено, що соціальна профілактична робота з дітьми групи ризику – це система заходів, що спрямована на вирішення конкретної проблеми: профілактики девіантної поведінки, профілактики шкільних страхів, профілактики вживання шкідливих речовин тощо, та підвищення якості життя, мінімізацію чинників «соціального ризику», створення умов реалізації принципу соціальної справедливості. Встановлено, що метою соціальної профілактики з дітьми групи ризику у загальноосвітній школі є створення передумов для формування високоморальної поведінки законослухняних громадян. З'ясовано, що реалізація соціально-профілактичної роботи закладом загальної середньої освіти передбачає взаємодію з п'ятьма категоріями установ: установи системи освіти; установи соціального захисту населення; установи системи охорони здоров'я; установи пенітенціарної системи; місцеві та громадські організації з урахуванням наступних принципів – створення атмосфери довіри, комплексного підходу усіх суб'єктів діяльності, тісного зв'язку з сім'єю. У загальному вигляді технологія соціальної профілактики включає

інформування дітей, виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що викликали негативні явища, профілактику, відновлення та корекцію і здійснюється на трьох рівнях – первинному, вторинному, третинному. Досліджено, що ефективність соціальної профілактики буде досягнута за умови залучення сім'ї у цю роботу та реалізацією соціальним педагогом основних складових соціально-педагогічної допомоги: освітньої, психологічної та посередницької на трьох рівнях – профілактичному, діагностичному, реабілітаційному. Визначено, що основними формами соціальної профілактики ризикованої роботи при роботі з дітьми та їх сім'ями є індивідуальні профілактичні бесіди, консультування, соціально-психологічний тренінг.

3. В ході теоретичного аналізу було з'ясовано, що ефективними технологіями роботи дітьми групи ризику є профілактична робота із залученням членів сімей групи ризику з використанням технологій роботи на індивідуальному рівні з конкретною дитиною та сім'єю за допомогою сукупності форм та методів. Для перевірки теоретичних припущень та запровадження ефективних форм роботи з дітьми «групи ризику» та членами їх сімей нами була розроблена експериментально-дослідницька програма, яка включала 2 етапи – констатувальний, формувальний. Констатувальний передбачав розробку методики виявлення дітей групи ризику, метою якої є своєчасне виявлення дітей, що перебувають у ситуації ризику та потребують допомоги. Проектування методики передбачило 4 рівня її реалізації – організаційний, діагностичний, дієвий та контрольний із сукупністю заходів на кожному з них. В ході розробки було встановлено, що основною формою роботи соціального педагога є все ж таки бесіда та консультування, організація яких має бути побудована з урахуванням наявності у них позитивного соціального впливу на дітей групи ризику та їх сімей, що можливо зробити завдяки використанню у бесіді технології сторітелінгу, розробка якої була покладена в основу формувального експерименту.

4. Схарактеризовано особливості використання технології сторітелінг у діяльності соціального педагога при роботі з сім'ями групи ризику. Визначено, що індивідуальна технологія сторітелінг, здійснюється на засадах принципів (пріоритету розвитку дитини, максимальної співпраці з батьками, захист права дитини на виховання у своїй сім'ї) та з використанням правил (взаємності, рідкості, авторитетності, послідовності, симпатії, згоди). Основним інструментом технології є використання різного типу історій або розповідей (які можуть мати вплив одночасно на батьків і дітей, призначені тільки для дітей, ті, що мають вплив на батьків). Визначено види історій, що можуть бути використані соціальним педагогом (хороші/погані практики, корпоративні, історії-персоналії, історії про усвідомлення свого «Я», історії-віруси). Схарактеризовано технологічний ланцюжок технології сторітеллінг (1 – ознайомчо-діагностичний, 2 – пошуковий, 3 – діяльнісний, 4 – рефлексивно-коригувальний), що передбачає наступну послідовність кроків: зустріч з сім'єю групи ризику (виявлення неблагополучної сім'ї); виявлення проблем сім'ї групи ризику; вибір напрямку роботи; відбір історій та вбудовування їх у процедуру соціально-педагогічної роботи з сім'єю групи ризику з метою корегування наявних проблем чи відхилень та встановлення довірливих відносин з її членами.

Через об'єктивні умови перевірити ефективність запропонованої методики та технології не вдалось. Запровадження методики виявлення дітей групи ризику та розробленої технології сторітелінг для роботи з дітьми групи ризику та членам їх сімей та перевірку їх ефективності вважаємо перспективою подальших досліджень і важливим напрямом удосконалення якості сімейних відносин, як основного чинника дитячого благополуччя та освітнього середовища ЗЗСО.

Виконання вищезазначених завдань дає змогу говорити про часткове успішне виконання магістерського дослідження, теоретичну та практичну базу якого можна використовувати при подальшому вивченні форм, методів

та шляхів соціально-профілактичної роботи з дітьми групи ризику та членами їх сімей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєнко Т. Ф., Кушнарєва С. В. Ризикована поведінка : посібник. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2013. 172 с.
2. Атрошенко Т. Ю., Фрунза В. О. Соціально-профілактична робота з підлітками «групи ризику» в закладі середньої освіти. 2021.
3. Бартош О. Окремі підходи до визначення поняття «діти групи ризику». InterConf, 2021.с
4. Бєленька Г. В. Обдаровані діти - "група ризику" у початковій школі. Наукова скарбниця освіти Донеччини. Науково-методичний журнал, 2015, 1: 23-27.
5. Вайнола Р. Х. Технології соціально-педагогічної роботи. Київ: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2008. 152 с.
6. Вовкогон О., Лисенко О. Розвиток життєвих навичок як фактор попередження ризикованої поведінки підлітків. Магістеріум. Вип. 32. Соціальна робота і охорона здоров'я. 2008. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14412>
7. Данілова А. П. Ризикована поведінка старшокласників у сфері інтернет-спілкування як соціально-педагогічна проблема. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. 2015. Вип. 19. С. 194 – 203. URL: <https://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/10/254>
8. Державний стандарт соціальної послуги профілактики . Наказ Міністерства соціальної політики України № 912. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15>
9. Зверєва І. Д., Кияниця З. П., Кузьмінський В. О., Петрочко Ж. В. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики: навчальний посібник: у 2-х частинах. Київ, 2010. Ч. I. 224 с.
10. Земба Б. А. Соціально-педагогічні інновації у роботі з дітьми групи ризику. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи, 2016, 1: 116-121.

11. Золотова Г. Д. Особливості соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки серед дітей групи ризику. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010, 9: 92-101.
12. Капська А. Й., Пеша І. В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
13. Карпенко О. Г., Романова Н. Ф. Теорія та практика соціальної роботи: навчальний посібник. Київ, 2015. 408 с.
14. Коберник О. М. Основи сучасного виховання: навчальний посібник. Полтава: ПП Астра, 2015. 345 с.
15. Козубовський М. Р. Деякі особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми групи ризику в літніх заміських таборах США. Матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції: «Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів». 2019. С. 42 – 43.
16. Користін О. Є. Особливості злочинності неповнолітніх та специфіка її профілактики (за матеріалами південного регіону України). Південноукраїнський правничий часопис. 2014. N 4. С.16–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_4_6
17. Лаппо В. В. Соціально-педагогічні технології роботи з «дітьми групи ризику» в умовах початкової школи. EDITORIAL BOARD, 2020, 380.
18. Малиновская С. К. Story telling. Business Education Review. 2006. №2. С. 50.
19. Михайленко О. В. Особливості обдарованих дітей як категорії групи ризику. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки, 2014, 115: 154-158.
20. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підр. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
21. Олексюк Н. С., Бакай Р. І. Особливості налагодження партнерства та співробітництва в сім'ях в «групи ризику». Сучасна молодь : крок у

- майбутнє: Міжнародна науково-практична конференція, 14-15 травня 2008 р. : матеріали. Суми : Сумський ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. С. 158 – 161.
22. Онищук О. В., Романюк І. М. Соціально-педагогічні технології корекційної роботи з дітьми групи ризику. Вісник Національного університету оборони України, 2014, 5: 109-113.
23. Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику: метод. посіб. / Т. Ф. Алексеєнко та ін. Київ: ТОВ «Задруга», 2017. 168 с.
12. Оцінка соціальної уразливості та поведінкових ризиків щодо інфікування ВІЛ серед підлітків, які живуть або працюють на вулиці: Електрон. дані. Київ: Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, ГО «УІСД ім. О. Яременка», 2018. 82 с. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/601/file/Assessment%20of%20social%20risk,%20HIV%20adolescents.pdf>
24. Петровська К. Соціально-психологічні чинники ризикованої поведінки молоді. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка, 2015, 1: 134-138.
25. Поліщук Л. Підготовка вчителів до навчання дітей «групи ризику». Управління навчально-виховним процесом нової української школи в контексті реформи впровадження інклюзивної освіти в Україні : мат-ли Всеукр. форуму молодих науковців (учнів, студентів, магістрантів, аспірантів) (м. Полтава, 16-17 квітня 2020 р.) / за ред. М. В. Гриньової. Полтава : Астроя, 2020. С. 216 – 218.
26. Понад половина дітей України вимушено покинула свої домівки після місяця війни – ЮНІСЕФ: *ЮНІСЕФ Україна*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war>
27. Про охорону дитинства: закон України / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#n365>
28. Робота з дітьми "групи ризику": Блог Оксани Олексін. URL: http://oleksynoksana.blogspot.com/p/blog-page_29.html

29. Романовська Д. Д. Профілактика та корекція посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти: навч. посібник. Чернівці: Технодрук, 2014. 133 с.
30. Симмонс Аннет Сторителлинг. Как использовать силу историй. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 272с.
31. Симоненко К. О. Застосування технології «Storytelling» у навчанні англійської мови молодших школярів. Вісник психології педагогіки. URL: psych.kiev.ua
32. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : навч.- метод. посіб. / А. Й. Капська та ін.. Тернопіль : Астон, 2010. 304 с.
33. Столяренко О. В., Сулима Ю. В. Корекція поведінкових відхилень дітей групи ризику як особливий напрям діяльності класного керівника. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія, 2014, 41: 135-139.
34. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. – 300 с.
35. Троценко Н. Є. Методичний супровід профілактичної роботи соціальних педагогів загальноосвітніх закладів. Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. ст.(спецвипуск): 2019, 75-79.
36. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навчальний посібник. К.: ДЦССМ, 2013. 138.
37. Трубавіна І. М. Етика соціально-педагогічної роботи з сім'єю. К.: УДЦССМ, 2010. 94 с.
38. Трубавіна І. М. Консультування сім'ї: Науково-методичні матеріали. Частина 1. К.: ДЦССМ, 2013. 88 с.
39. Трубавіна І. М. Програма – Соціальний супровід неблагополучної сім'ї. Комплексні програми центрів ССМ. К.: УДЦССМ, 2001.С. 23.

40. Трубавіна І. М., Бугаєць Н. А. Методи вивчення сім'ї. К.: УДЦССМ, 2011. 76 с.
41. Школа сімейного виховання. Посібник для батьків дошкільнят та соціальних педагогів / За заг: Г. Лактіонової, І. Зверевої, С. Чердиченко. К.: Веселка, 2012. 108 с.
42. Шпеник С. Діти групи ризику як об'єкт соціальної роботи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, 2011, 21: 212-214.
43. Fernando C., Ferrari M. Handbook of Resilience in Children of War. New York, Heidelberg, Dordrecht, London: Springer, 2013.
44. Youth Risk Behavior Surveillance System. Centers for Disease Control and Prevention. URL: <https://www.cdc.gov/healthyyouth/data/yrbs/index.htm>